

УДК 332.365

Л. Л. Мельник,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту організацій, докторант,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

ФЕРМЕРСТВО УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗМІРІВ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

L. Melnik,
PhD in Economics, Associate Professor, Management of Organizations Department,
a doctoral student, Dnipropetrovs'k State Agrarian and Economic University

FARMING OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE SIZES OF LAND USE

У статті досліджено питання становлення та розвитку фермерства України в контексті розмірів землекористування. Визначено головні напрями забезпечення оптимальних розмірів земельних ресурсів фермерських господарств.

The questions of formation and development of farming of Ukraine in the context of the sizes of land use were defined in the article. The main directions of ensuring the optimal sizes of the land resources of farms were defined.

Ключові слова: фермерські господарства, землеволодіння, землекористування, розміри, використання, продуктивне і раціональне землекористування.

Key words: farms, land ownership, land use, sizes, use, productive and rational land use.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Аграрна реформа базувалася на принципі — "альтернативи ринковій економіці не існує". Стосовно відносин власності і господарювання, то більшість науковців і практиків вели мову про необхідність формування й розвитку різних організаційно-правових форм агрогосподарств ринкового спрямування (багатоукладного сільського господарства). Певні дискусії виникали лише з приводу провідної організа-

ційно-правової форми. На погляд одних, найефективнішими є агроформування, побудовані на приватній власності на землю та майно і колективних формах організації праці, оскільки орієнтація на дрібні фермерські господарства не забезпечить високий рівень продуктивності праці. Але більшість науковців вважали, що в основі майбутньої моделі аграрного виробництва мають бути селянські господарства переважно сімейного типу. Фермерство як органі-

заційна структура "...найбільш повно використовує специфіку сільського життя (локальність розташування населення, єдність побутової, виробничої та культурної сфер життєдіяльності)" [3, с. 67].

Працівники радгоспів і колгоспники, безперечно, були відчужені від засобів і результатів праці. Внаслідок цього вони не були безпосередньо зацікавлені в ефективному господарюванні. Натомість у приватних агрогосподарствах сімейного типу його суб'єктам забезпечена органічна єдність власності і праці. А це породжує у них самоособистий інтерес, економічну й правову відповідальність, що збуджує і стимулює сумлінне і творче ставлення до ефективної господарської діяльності, самозабезпечує раціональне використання живої й уречевленої праці.

У цьому ж напрямі діють ринкові сили, особливо конкуренція. В основному йдеться про фермерство у країнах з розвинутою ринковою економікою, в яких воно пройшло тривалий час "природного" становлення і розвитку. Тобто розвиток фермерства проходив через ринкові умови, конкуренцію, жорсткий відбір більш ефективних ферм і економічне банкрутство відсталих. Суттєво сприяли розвитку фермерства й такі процеси як кооперація, спеціалізація фермерських господарств, значна підтримка державою.

В Україні процес становлення і розвитку фермерства проходив переважно в несприятливих для цього умовах. Цим і пояснюється та обставина, що за відносно тривалий час (понад чверть століття) за економічною значимістю, тобто питомою вагою у загальному виробництві сільськогосподарської продукції в усіх категоріях агрогосподарств, воно займає скромну частку (в 2015 р. — 7,9%, для порівняння у 2010 р. — 6,1%). Прискорення розвитку фермерства потребує вирішення багатьох проблем. Одна із них — низький рівень забезпеченості земельними ресурсами.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Науково-практичні питання становлення і розвитку фермерських господарств в Україні, особливо на початку і впродовж 90-х років минулого століття, привертала до себе пильну увагу таких вчених аграрного профілю, як В.П. Горьовий, Н.В. Зіновчук, П.М. Макаренко, М.Й. Малік, А.Ю. Мельник, В.Я. Мель-Весесяк, К.О. Прокопенко, П.Т. Саблук,

О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин та багатьох інших вітчизняних дослідників.

Поступово в силу дії низки причин інтерес науковців до цієї тематики помітно знизився. Вважаємо, що навіть зменшення в останні роки кількості фермерських господарств з 43,4 тис. одиниць на кінець 2007 р. до 32,3 тис. в 2015 р., не дає підстав обходити цю тему. Вона не втратила своєї актуальності і передусім у практичному плані. Одним із пріоритетних напрямів дослідження фермерських господарств в Україні є розміри землекористування та їхній вплив на продуктивне використання земельних ресурсів.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті — дослідити динаміку і стан розмірів сільгоспугідь в секторі фермерських господарств, їхній вплив на продуктивність землеробства, проблеми досягнення оптимальних розмірів землекористування і головні напрями їхнього подолання.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спочатку викладемо зміст тих теоретичних положень, що мають безпосереднє відношення до тематики статті — розміри агрогосподарств у цілому і земельних ресурсів зокрема.

Розмір будь-якого агрогосподарства — це рівень концентрації в ньому виробничих ресурсів і обсягів виробленої продукції. Відповідно він визначається двома групами показників. По-перше, ті, що характеризують виробничий потенціал підприємства: розміри основних і обігових фондів; кількість працівників; розміри земельних площ. По-друге, показники, які визначають результати виробництва: обсяги виробленої продукції (валової, товарної); розміри одержаного прибутку тощо.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу точка зору тих науковців, які вважають, що саме обсяг виробництва продукції є одним із найважливіших показників, що характеризують розмір підприємства. Для аграрних підприємств не менш важливим показником розміру є площа землекористування [2, с. 55].

В економічному контексті головним напрямом дослідження розмірів підприємств є їхній вплив на результати господарської діяльності агровиробників. Тобто йдеться про один із факторів впливу на останні. У цьому зв'язку окремі науковці стверджують, що у 70-х роках ХХ ст. було сформульовано "закон переваг великого

господарства над дрібним" [6]. Але ще на початку ХХ ст. В.І. Ленін писав (залишаємо мову оригіналу): "...и в России земская статистика обнаружила тот же закон, выражающий превосходство крупного земледелия над мелким; ...Превосходство крупного земледелия состоит не только в меньшей потере культурной площади, в сбережениях на живом и мертвом инвентаре, в более полном использовании инвентаря, в более широкой возможности применять машины, в большей доступности кредита, но также и в коммерческом превосходстве крупного хозяйства, в употреблении этим последним научно образованных руководителей хозяйства" [7, с. 118].

Наскільки науково обґрунтовано є теза, згідно з якою "переваги великого господарства над дрібним" є економічним законом? Спробуємо дати відповідь на поставлене запитання. Будь-який економічний закон виражає необхідні, суттєві, масові, стійкі, повторювані причинно-наслідкові залежності між явищами та процесами економічної дійсності. Між рівнем концентрації виробництва агропідприємств і результатами їхньої господарської діяльності є причинно-наслідкова залежність. І з цих позицій вона набуває форму об'єктивного економічного закону.

У практичному плані мова йде про використання "ефекту масштабу виробництва". Укрупнення останнього (за рівності інших умов) приводить до зниження собівартості одиниці продукції, а відповідно підвищення прибутковості. Насамперед це пояснюється тим, що постійні витрати підприємства не залежать від обсягів виробництва і рівня завантаженості потужностей (витрати на утримання будівель, устаткування, оплата управлінського апарата). Збільшення розмірів підприємств має й багато інших переваг, які також зрештою сприяють збільшенню прибутковості. Цим і пояснюється тенденція до посилення концентрації виробництва, яка проявляється практично у всіх країнах з ринковою економікою. Малим і середнім підприємствам стає все важче витримувати конкуренцію на ринку сільськогосподарської продукції і продовольства [2, с. 55—59].

У той же час варто наголосити, що економічні закони на відміну від законів природи, які є абсолютними, є законами-тенденціями, тобто законами загальних тенденцій в економіці.

Стосовно закону переваг великого господарства над малим, то це означає, що укрупнення виробництва, рівень його концентрації має

мінімальну, оптимальну та максимальну межі. Нижчим за мінімальну межу господарство може бути нерентабельним саме через невеликі розміри. Оптимальний рівень концентрації сільськогосподарського виробництва (за інших рівних умов) забезпечує мінімальну собівартість одиниці продукції. Визначення оптимальних розмірів підприємств вимагає обчислення показників, які більш-менш точно характеризували б цей оптимум.

Оскільки в землеробстві головним засобом виробництва є земля, то в потенційному аспекті (а не за результатами виробництва) її і покладено в основу визначення оптимальних розмірів господарства. При цьому враховуються родючість ґрунту, кліматичні умови, місце розташування земельної ділянки, її відстань від садиби, спеціалізація господарства [8].

На засадах розглянутих вище положень проаналізуємо розміри землекористування в секторі фермерських господарств.

Загальна площа сільськогосподарських угідь, яку використовували фермерські господарства за період 2000—2015 рр., зростає з 2,2 млн га на кінець 2000 р. до 4,3 млн га на кінець 2015 р. (збільшилася майже в 2 рази). У розрахунку на одне фермерське господарство цей показник відповідно становив 56,1 га і 134,5 га (в 2,4 рази).

Сам по собі абсолютний показник середньої площі землекористування (135 га сільськогосподарських угідь, у т.ч. ріллі 131 га) мало про що говорить. А тому бажано його порівняти з таким же показником у зарубіжних країнах і з іншими агроформуваннями в сільському господарстві України.

Слід наголосити, у країнах з розвинутою ринковою економікою щодо розмірів агрогосподарств має місце істотна диференціація як у національному, так і в планетарному масштабах. До речі, щодо фермерських господарств, то найбільші середні розміри землекористування не в США — 170 га, а в країнах Латинської Америки. Так, у Бразилії середнє за величиною фермерське господарство обробляє 1,5 тис. га землі. Водночас тут функціонує багато корпоративних структур із площею до 50 тис. га [1]. В Європейських країнах середній розмір господарств становить 18 га.

Диференціація фермерських господарств у планетарному масштабі, напевне, і є причиною певної полярності поглядів науковців щодо господарської структури аграрного виробництва і ролі в ній великотоварних підприємств. На думку П.Т. Саблука, концентрація виробництва зумовила той факт, що "...в умо-

вах глобалізації і середні за розмірами сільськогосподарські підприємства здебільшого не витримують конкуренції" [14, с. 5]. На погляд К.О. Прокопенка, "...у країнах із ринковою економікою сільськогосподарське виробництво здійснюється переважно малими та середніми господарствами. Це закономірність, яка спостерігається упродовж тривалого періоду в багатьох країнах, і можна стверджувати, що вона реалізується в Україні" [12, с. 99].

Таке й подібні положення справедливі відносно багатьох країн Західної Європи, Японії і Китаю, але не США і країн Південної Америки. Разом з тим, для більшості країн з розвиненою ринковою економікою ключовою тенденцією в розвитку аграрних підприємств є підвищення рівня концентрації виробництва. Цей процес зумовлений розвитком продуктивних і ринкових сил, науково-технічним прогресом зокрема, і перевагами великих господарств (у контексті можливостей ефективніше використовувати землю, основні виробничі фонди, робочу силу, виробничу і соціальну інфраструктуру). Поява спадного ефекту масштабу виробництва свідчить про те, що підприємство стало виходити за межі раціонального розміру [2, с. 55]. Йдеться про обмеженість концентрації. Інакше кажучи, процес надконцентрації в сільському господарстві гальмується тим, що перевага великого виробництва має певну межу, що поряд із законом переваг великого виробництва діє закон спадної продуктивності і ефективності. Саме він ставить межу "ефекту масштабу виробництва". Крім того, процес концентрації виробництва гальмується дією позаринкових сил.

У сучасних моделях економіки ринкового типу держава є суб'єктом і гарантом проведення активної соціальної політики. І вона не може допустити масове розорення дрібного і середнього фермерства. Натомість державі потрібно було б вирішувати проблему їх працевлаштування і забезпечення житлом, надавати матеріальну допомогу. Щоб не допустити цього, і зважаючи на існуючу проблему надлишкового виробництва сільськогосподарської продукції, держава надає відчутну допомогу фермерам.

Але в кінцевому підсумку наявність ефекту масштабу виробництва посилює тенденцію до збільшення розмірів підприємств. На великих підприємствах застосовуються новітня техніка і технології, скорочуються витрати на одиницю виконаних робіт, виробленої

продукції, тобто економія на постійних і змінних витратах, на цінах придбання засобів виробництва. Зрештою досягається зниження собівартості продукції і відповідного збільшення прибутку за даних ринкових цін на неї.

Для країн Західної Європи притаманна модель аграрної економіки, що виключає надконцентрацію виробництва. Її основу складає сімейне фермерство, яке всестороннє коопероване й функціонує на засадах ефективного поєднання приватного підприємництва, ринкового і державного регулювання сільського господарства.

Водночас потрібно підкреслити, що хоча сучасна й перспективна стратегія розвитку сільського господарства європейських країн будується на розвиткові фермерських господарств сімейного та родинного типу, все ж і в цих країнах стали виникати великомасштабні компанії [1].

Характерною ознакою китайсько-японської господарської структури є невеликі розміри земельних ресурсів (у середньому на одне господарство 1—2 га).

У той же час вітчизняні фермерські господарства суттєво поступаються іншим агроформуванням у секторі сільськогосподарських підприємств. Їхня кількість (без фермерських господарств) за офіційними даними по Україні на 1 листопада 2015 р. становила 13076 одиниць, а площа сільськогосподарських угідь 16399,2 тис. га, тобто на одне сільськогосподарське підприємство припадало 1254 га. А це в 9,3 разів більше цього показника фермерських господарств.

Отже, у контексті розмірів землекористування оцінити вітчизняні фермерські господарства однозначно неможливо. Якщо виходити із середньостатистичних даних на кінець 2015 р., то в розрахунку на одне фермерське господарство припадало майже 135 га сільськогосподарських угідь. За цим показником фермерські господарства в Україні поступаються фермам багатьох країн Латинської Америки і США, але суттєво перевищують середній розмір фермерських господарств в Європейських країнах (18 га).

Відаючи належне вищевикладеним порівнянням, напевне, найбільш важливим є зіставлення фактичної площі землекористування фермерських господарств із їхніми оптимальними розмірами.

Відносно оптимальних розмірів, то тут важливо врахувати види виробництва. Вітчизняні науковці, зокрема Національного науко-

Таблиця 1. Розподіл діючих фермерських господарств України за розміром сільськогосподарських угідь станом на 1 листопада 2015 року

Показники	Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь	
	одиниць	у % до загальної кількості	тис. га	у % до загальної площі сільськогосподарських угідь
Господарства, що мали сільськогосподарські угіддя	31980	99,0	4343,7	100,0
у тому числі площею, га до 0,1	294	0,9	0,3	-
1,1 – 3,0	1611	5,0	4,1	0,1
3,1 – 5,0	1666	5,2	7,5	0,2
5,1 – 10,0	2783	8,7	22,5	0,5
10,1 – 20,0	3799	11,9	59,9	1,4
20,1 – 50,0	11241	35,2	430,3	9,9
50,1 – 100,0	4093	12,8	296,1	6,8
100,1 – 500,0	4543	14,2	1053,6	24,2
500,1 – 1000,0	1100	3,4	769,2	17,7
1000,1 – 2000,0	597	1,9	827,9	19,1
2000,1 – 3000,0	142	0,4	345,7	8,0
3000,1 – 4000,0	52	0,2	178,5	4,1
більше 4000,0	59	0,2	348,1	8,0
Господарства, що не мали сільськогосподарських угідь	323	1,0	x	x

Джерело: [15, с. 51].

вого центру "Інститут аграрної економіки", ще на початку 90-х років минулого століття розробили методичні рекомендації щодо визначення оптимальних розмірів фермерських господарств України в цілому 250—400 га. Зокрема зазначалося, що при виробництві зернових і соняшнику в Степу для цього потрібно обробляти 300—400 га, овочів, плодів та ягідних — 25—60 га; винограду — 20—50 га [13, с. 234].

Доцільно звернути увагу й на ефективне та повне завантаження техніки, яка відповідає даному етапові її розвитку і головне — дає можливість використовувати загальноприйняті технології. Так, у фермерських господарствах збільшення площі ріллі з 50 до 400 і 900 га підвищує комплексний коефіцієнт використання технічних засобів з 0,16 до 0,88 і 0,91, а, відповідно, значно знижується собівартість продукції [10].

Пізніше вітчизняні науковці справедливо підкреслювали, що для сільськогосподарських підприємств надзвичайно важливе значення має визначення оптимальних площ землі в обробітку. Тому принцип найбільш повного, ефективного використання необхідних технічних засобів (системи машин) на виробництві продукції рослинництва покладено в основу методики визначення раціональних розмірів землекористування для сільськогосподарських товаровиробників.

За методичну основу тут прийнято забезпечення найвищого коефіцієнта використання технічних засобів, які значно дорогі й не-

впинно дорожчають. Тому слід формувати підприємства, розмір землі в обробітку яких забезпечить найвищий комплексний коефіцієнт використання техніки. Менше господарство — нижчий коефіцієнт використання техніки — вищі амортизаційні відрахування на гектар, а отже, і висока собівартість одиниці продукції. При цьому визначено розміри блоків ефективного ведення господарства для багатогалузевих господарств у розмірі 1500—2000 га землі в обробітку. Господарство може складатись із 2—3 і більше таких блоків. Отже, оптимальним може бути господарство, розмір ріллі в якому становить від 4 до 10 тис. га. У таких агроструктурах забезпечується високий рівень рентабельності продукції рослинництва, що є базою для розвитку тваринництва. Проте не слід ставити це за самоціль, адже найвища ефективність у господарствах розміром 1500—2000 га [9; 10].

Стосовно фермерських господарств, то нині є різні визначення їхніх оптимальних розмірів — частіш всього 400—500 га сільськогосподарських угідь. При узагальненому підході і з врахуванням розмірів інших агроструктур, з якими фермерські господарства функціонують в однаковому ринковому середовищі, з цим можна погодитися. Але, як вже зазначалося, щодо більш практичного аспекту, то оптимальні розміри фермерських господарств визначаються низкою факторів і передусім профілем (видом) виробництва, тобто їхньою спеціалізацією.

Загальновідомо, що середній показник є сукупністю певної кількості одиничних, які

Таблиця 2. Групування фермерських господарств України за розмірами зібраної площі та урожайністю основних культур у 2015 році

Показники	Урожайність, ц/га		
	Зернові та зернобобові культури		Соняшник
	всього	у т.ч. кукурудза на зерно	
Господарства – всього	33,4	46,5	28,8
з них з площею, га до 50,00	24,1	36,5	14,1
50,01-100,00	29,3	45,2	19,8
100,01-250,00	32,3	46,6	22,3
250,01-500,00	34,9	49,5	22,8
500,01-1000,00	36,0	52,0	24,2
більше 1000,00	38,4	64,1	22,5

Джерело: [15, с. 159—160].

можуть суттєво відрізнитися між собою. Саме тому важливим аспектом дослідження землекористування в секторі фермерських господарств є їх групування за показником площі сільгоспугідь (таблиця 1).

Такі таблиці дають підстави сформулювати декілька висновків щодо розподілу діючих фермерських господарств за розміром землекористування.

Із загальної кількості фермерських господарств — 32,3 тис. одиниць, 323 (або 1,0%) не мали сільгоспугідь, тобто не займалися землеробством. До речі, на 1 листопада 2014 р. цей показник становив 4839 одиниць (або 12,3%), тобто за рік зменшився в 15 разів. Кількість же фермерських господарств, що мали сільгоспугіддя, зменшилася лише на 2609 одиниць або 7,5%.

У подальшому проаналізуємо диференціацію фермерських господарств, що мали сільгоспугіддя. Для цього виокремимо такі групи. Дрібні фермерські господарства з площею сільськогосподарських угідь до 10 га включно. Їхня кількість становить 6354 одиниць (19,9% до загальної кількості фермерських господарств, що мали сільськогосподарські угіддя), площа сільськогосподарських угідь 34,4 тис. га (0,8%). Середній розмір одного господарства цієї групи становив 5,4 га. Принагідно зазначимо, що в 2015 р. 3,7% сільських домогосподарств мали площу землі 5,1 га і більше, а їхня частка у загальній площі землі сільських домогосподарств становила 42,8%. Тобто кожне п'яте фермерське господарство за розмірами сільськогосподарських угідь було аналогічно 3,7% сільських домогосподарств. Різниця в тому, що останні не мали статус "підприємницького" (юридичної особи).

Найбільш перспективною групою у складі фермерських господарств є ті, які за розмірами сільськогосподарських угідь відповідають

раціональним (у вітчизняному вимірі). У певній мірі умовно до них можна віднести фермерські господарства від 100,1—1000,0 га. Їхня кількість становить 5,6 тис. (17,6%), площа земель 1822,8 тис. га (41,9%), середній розмір 325 га.

Фермерські господарства з площею сільськогосподарських угідь 1000,1 га і більше, а це 850 одиниць (2,7%), використовують 1700,2 тис. сільськогосподарських угідь (27,1%). Середній розмір таких фермерських господарств становить 2000 га, тобто на 59,5% більше, ніж середній розмір землекористування в секторі сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств). Відповідно ця група фермерських господарств суттєво не відрізняються від сільськогосподарських підприємств інших організаційно-правових форм за виключенням агрохолдингів, середній розмір яких за неофіційними даними становить близько 70 тис. га.

Отже, з точки зору розмірів землекористування сектор фермерських господарств суттєво диференційований. Кожне п'яте з них у середньому використовує лише 5,4 га, що в 25,1 разів менше середнього розміру цього показника по фермерським господарствам, що мали сільськогосподарські угіддя в 2015 р. (135,8 га). Стосовно досягнення фермерських господарств раціональних розмірів землекористування, то, як справедливо зазначає В.Я. Месель-Веселяк, фермерські господарства, незважаючи на певне відставання від сільськогосподарських підприємств, мають розвиватися в напрямі збільшення розмірів землекористування, для досягнення встановлених раціональних їх розмірів — 400—500 га, або кооперування в забезпеченні технічними засобами при обов'язковому розвитку тваринництва [11, с. 23].

Не потребує доказів той факт, що оптимальні площі землекористування дають можливість використовувати науково обґрунтовані

сівозміни, економити на витратах щодо використання мінеральних і органічних добрив.

У кінцевому підсумку забезпечення раціональних розмірів земельних угідь — визначний фактор і резерв зниження витрат і відповідно підвищення прибутковості агропідприємств.

Цілком очевидно, що оптимальні розміри землекористування — поняття значною мірою відносне і динамічне. Тут слід зважити на форму господарювання, рівень її товарності, історичні умови, за яких сформований населений пункт, рівень зайнятості населення в ньому, його менталітет. Особливе значення має врахування виду продукції.

Набагато складніше визначити оптимальні розміри в галузі тваринництва, птахівництва зокрема. Тут, як свідчить практика, функціонують достатньо великі тваринницькі комплекси, хоча можуть бути рентабельними й невеликі господарства, особливо в умовах їхньої кооперації між собою або інтеграцією з підприємствами третьої сфери АПК. У цілому визначення оптимальних розмірів землекористування — складне завдання, яке потребує спеціальних досліджень.

Дані Держкомстату України дають можливість визначити вплив зібраної площі основних культур на їхню урожайність (табл. 2).

Як видно з наведених даних, з точки зору головного показника продуктивного використання ріллі — урожайності основних сільськогосподарських культур існує пряма залежність між розмірами зібраної площі та врожайністю останніх. Іншими словами, у міру зростання зібраної площі зернових і зернобобових культур, у т.ч. кукурудзи, від групи до групи зростає врожайність. І в групі більше 1000 га урожайність на 59,3% вища, ніж у групі до 50 га. Водночас щодо соняшника, то на площах більше 1000 га має місце спадний ефект масштабу.

На відміну від промисловості, в якій більшість видів виробництва взагалі не можуть бути малими, у сільському господарстві є такі виробництва, які можуть бути достатньо рентабельними в малих і навіть дрібних господарствах. Йдеться передусім про трудомісткі види виробництва. Іншими словами, навіть для невеликих фермерських господарств є можливість знайти свою "нішу" в сільському господарстві, в якій чинник приватної власності дотепер вагомий, а розміри не мають вирішального значення. Йдеться передусім про трудомісткі види виробництва (продукти малого тваринництва — баранина, козяче молоко, мед), плоди і ягоди, овочі, м'ясо свиней й

усі види виробництва екологічно чистої продукції, зелений туризм тощо.

Які ж реалії щодо спеціалізації вітчизняних фермерських господарств? Впродовж усіх років розвитку фермерських господарств України їм притаманна переважно однобічна спеціалізація щодо двох великих галузей сільського господарства — рослинництва і тваринництва, а саме виробництво продукції рослинництва. Про це свідчить невелика частка продукції тваринництва в загальному обсязі сільськогосподарської продукції фермерських господарств — у 2015 р. вона становила 7,1% (у 2010 р. — 9,4%).

У рослинництві фермерські господарства надають перевагу вирощуванню тих культур, які є більш ефективними на площах, що суттєво перевищують середні розміри фермерських господарств і не приділяють належної уваги більш трудомістким. Особливо перспективним напрямом розвитку фермерських господарств, на наш погляд, є розвиток органічного землеробства, сфери сільського туризму тощо. Усе це буде сприяти трансформації аграрного виробництва в екологічно спрямоване.

Стан виробничої структури у фермерських господарствах зумовлюється в першу чергу кон'юнктурою аграрного ринку. На відміну від радянських часів у ринкових умовах будь-яке недержавне агропідприємство і фермерське господарство зокрема, при виборі структури виробництва орієнтуються, зрозуміло, на рівень рентабельності, який суттєво диференційований по окремих сільськогосподарських культурах. Інакше кажучи, головна причина існуючої спеціалізації фермерських господарств зумовлена ринковою кон'юнктурою і насамперед ринковими цінами. В умовах ринку і економічного суверенітету фермерських господарств орієнтиром для їх спеціалізації є ринкові ціни. Фермерські господарства виходять з їх величини та можливих змін на певний вид продукції, а потім обчислюють розрахунки її собівартості. Якщо результати таких підрахунків виявляються негативними, то фермер, напевне, не буде її виробляти та пропонувати ринку. Інакше кажучи, він завжди враховує ринкові ціни і собівартість на певний вид сільськогосподарської продукції, а в кінцевому підсумку рівень рентабельності. В 2015 р. у сільськогосподарських підприємствах він був найвищим по насінню соняшника 78,4%, плоди і ягоди 58,3, овочі 32,0, зернові та зернобобові культури — 42,6% [15, с. 53].

З точки зору національних інтересів і економічної ефективності аграрного виробництва така спеціалізація фермерських господарств

недоцільна. По-перше, в Україні має місце продовольча небезпека щодо продукції тваринництва і деяких видів саме трудомістких культур. До 80% населення не споживає до фізіологічної норми продуктів тваринництва, овочів, ягід [5]. Тим більше, що й інші агроструктури надають перевагу рослинництву. "Фермерські господарства демонструють такі ж наміри, як і великі підприємства. До того ж всі вони відмовилися від тваринництва, беруть в оренду, за окремими винятками, тільки рілля" [4, с. 52]. І не випадково чимало продукції тваринництва (сумнівної якості) Україна імпортує. Фермери також від цього несуть певні втрати в плані неможливості використовувати власні органічні добрива, забезпечення рівномірної зайнятості впродовж року, рівномірного надходження доходу тощо. По-друге, як національним інтересам, так і перспективним інтересам фермерів, не відповідає існуюча частка сояшнику в загальній структурі сівозмін, його частка має становити не більше 10,0%. На практиці вона значно вища. Так, у 2015 р. загальна площа ріллі в секторі фермерських господарств становила 4223 тис. га, а площа, з якої зібрано сояшник 1040 тис. га, тобто частка сояшнику становила 24,6% [15, с. 152; 155].

Відповідно має місце порушення базових вимог збереження і відновлення родючості ґрунту, недотримання науково обґрунтованих сівозмін.

Відносно бажаного удосконалення структури спеціалізації фермерських господарств у землеробстві можна сформулювати такі положення.

1. Спеціалізуватися на виробництві зернових, кукурудзи, сояшнику тощо мають ті агроструктури і фермерські господарства зокрема, в яких площа їх посіву становить не менше 500 га. Якщо врахувати той факт, що в 2015 р. за розміром сільськогосподарських угідь понад 500 га було всього 1950 фермерських господарств — 6,1% до загальної їхньої кількості, що мали сільськогосподарські угіддя, то можна стверджувати про великі резерви зростання врожайності й відповідно обсягів виробництва зернових. Позитивним є той факт, що частка використовуваних цими фермерськими господарствами сільгоспугідь у загальній площі сектору фермерських господарств становила 56,9%, а тих фермерських господарств, що використовували понад 1000 га (850 фермерських господарств), — відповідно 39,2%.

2. Невеликі за площею землекористування фермерські господарства (умовно до них можна віднести ті, що мають площу сільськогоспо-

дарських угідь до 50 га) мали б зосередитися на тих видах сільськогосподарських культур, для яких оптимум землекористування порівняно невеликий. Йдеться, насамперед, про вирощування картоплі, овочів, плодів та ягід, винограду (тим більше, що рівень їх рентабельності й нині більш-менш прийнятний). А при належній концентрації та з урахуванням існуючого попиту і ринкових цін міг бути значно вищим.

Щодо продукції тваринництва, то за умов її низької рентабельності, або навіть збитковості, а також відсутності в більшості фермерів необхідних коштів для інвестицій у побудову приміщень з урахуванням сучасних технологій та придбання племінної худоби, вони і в подальшому спеціалізуватимуться на продукції рослинництва. Розв'язати цю проблему можна на державному рівні. Тобто тільки держава за допомогою використання економічних важелів впливу на ринкові ціни, зокрема на обсяги імпорту продуктів тваринництва, цільових субсидій (субвенцій), пільгового кредитування, може стимулювати розвиток тваринництва у фермерських господарствах. Тут, напевне, без розробки державою спеціальної програми не обійтись. Зрозуміло, така програма без виділення державних коштів приречена на провал.

Ефективне функціонування фермерських господарств у значній мірі залежить від розвитку їхньої кооперації між собою ті інтеграції з підприємствами третьої сфери АПК. "Об'єднання в кооперативи дає змогу на основі спільної постачальницької, агротехнічної, переробної і збутової діяльності досягти зіставних із середніми й великими сільськогосподарськими підприємствами рівнів технологічності та товарності, а отже — підвищити конкурентоспроможність виробленої продукції" [14, с. 5].

На жаль, сьогодні кооперація в сільському господарстві не отримала належного розвитку, а точніше знаходиться на етапі становлення.

На підставі викладених вище положень вчених, доцільно сформулювати такий висновок. Підприємства оптимальних розмірів мають незаперечні переваги в аспекті ефективного використання техніко-технологічної оснащеності, що дає їм можливість здійснювати відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах. Звідси їхні економічні переваги, які проявляються в більш раціональному і продуктивному використанні землі, можливості зниження собівартості продукції (насамперед у результаті економії на елементах постійних вит-

рат), диверсифікації виробництва, навіть міжгалузевої.

Фермерські господарства землеробського напрямку, які вирощують переважно зернові культури та соняшник і мають площу сільськогосподарських угідь до 50 га, не мають можливості використовувати ефект від масштабу виробництва. А це понад 2/3 фермерських господарств від їхньої загальної кількості. Цим у значній мірі і пояснюється той факт, що частка сільськогосподарських угідь, які використовують фермерські господарства в загальній їх площі сільськогосподарських підприємств у 2015 р. становила 20,9% а у виробництві продукції рослинництва 17,6%. У розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь було одержано в фермерських господарствах продукції рослинництва 404,4 тис. грн., а в інших сільськогосподарських підприємствах — 500,0 тис. грн. (розраховано за даними: [15, с. 45, 152—153].

Теоретично проблему раціональних розмірів землекористування можна розв'язати за двома відомими у світі напрямками: 1) купити землю сільськогосподарського призначення; 2) орендувати її в тих землевласників, які не бажать на ній господарювати.

В Україні внаслідок дії мораторію на купівлю-продаж земельних паїв можна лише орендувати землю. Саме вона, не зважаючи на відомі переваги використання власної землі, практично була і залишається єдиним засобом досягнення оптимальних площ землекористування. Вже нині для середніх і великих за розмірами площ підприємств оренда є головною формою землекористування. Так, у Дніпропетровській області близько 80% сільськогосподарських угідь, що обробляли фермери, були орендовані землі.

Хоча додатково орендувати землю проблематично, оскільки нові "землевласники" в умовах заборони продажу земельних паїв не з'являються. Залишається очікувати пропозиції оренди землі від тих землевласників, у кого закінчився термін оренди, і запропонувати орендодавцю вищу орендну плату. Резерви тут є, оскільки в Україні розмір орендної плати в порівнянні із країнами Заходу низький.

Напевне, у конкуренції за оренду землі між орендарями більші переваги мають великі агроструктури, так, як і при їхній купівлі (після можливої відміни мораторію на купівлю-продаж земельних часток).

Звідси витікає висновок, згідно з яким усі вітчизняні малі форми агрогосподарств повинні врахувати зарубіжний досвід щодо використання ефекту масштабу виробничої і особ-

ливо комерційної діяльності за такими напрямками як кооперація між собою, створення різних виробничих асоціацій, інтеграція з агропромисловими і промисловими підприємствами. Поки що ці процеси знаходяться в зародковому стані.

Не відповідає національним інтересам і досягнутим розмірам землекористування спеціалізація вітчизняних фермерських господарств. Вони з самого початку функціонування і дотепер спеціалізуються переважно на тих видах виробництва, які більш вигідно виробляти у великих агроструктурах. Пояснюється це в першу чергу ринковою кон'юнктурою і природою агробізнесових господарств, головна мета яких — максимізація прибутку. З погляду фермерів, найбільш вигідним є виробництво "комерційних" видів продукції, на які прийнятні ринкові ціни, а відповідно вони є рентабельними.

ВИСНОВКИ

В Україні впродовж 1990—2015 рр. сформований і функціонує сектор фермерських господарств. За кількістю діючих сільськогосподарських підприємств він займає пріоритетне місце (на 1 листопада 2015 р. — 71,2%). Водночас за економічною вагомістю в секторі сільськогосподарських підприємств фермерство не є провідним. Так, у 2015 р. його питома вага до загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції становила 7,9%.

У сільському господарстві України кількість фермерських господарств була найбільшою у 2007 р. — 43,4 тис., а в 2015 р. 32,3 тис. одиниць, тобто зменшилася у порівнянні з 2007 р. на 9,2 тис. одиниць або на 25,6%. У той же час площа сільськогосподарських угідь збільшилася відповідно з 4199 тис. га до 4344 тис. га (на 3,4%), а в розрахунку на одне фермерське господарство з 97 га до 134,5 га (на 38,7%). Зменшення кількості фермерських господарств і збільшення середніх площ в розрахунку на одне господарство характеризує посилення концентрації виробництва в землеробстві, у певній мірі прогресивну тенденцію.

У цілому "якісний розвиток фермерства" — складний і багаторівневий процес, який охоплює підвищення професійного рівня фермерів, техніко-технологічного оснащення ферм, досягнення оптимальних розмірів землекористування, а зрештою високого рівня прибутковості. У порівнянні з іншими зарубіжними країнами (передусім Західної Європи), в яких на одну ферму припадає 18 га, не говорячи вже про Японію й Китай, вітчизняні фермерські гос-

подарства в цілому більш забезпечені земельними ресурсами. Водночас вони істотно поступаються зарубіжним фермам за рівнем їхньої спеціалізації, кооперації і техніко-технологічної оснащеності. У результаті земельні угіддя використовуються менш ефективно.

Саме високий рівень розвитку спеціалізації і кооперації фермерів у країнах Західної Європи, їхня інтеграція з підприємствами третьої сфери АПК, дають можливість більш-менш ефективно функціонувати на порівняно з Україною невеликих земельних площах.

Стосовно початкового прогнозу науковців, згідно з яким за фермерськими господарствами майбутнє розвитку аграрного сектору економіки нашої країни, зауважимо наступне.

Ретроспективна оцінка висловлювань прихильників широкомасштабного розвитку сімейного фермерства в Україні дає підстави стверджувати, що якщо й не всі, то більшість науковців спрощено підійшли до оцінки зарубіжного фермерства. Ними не враховані такі обставини: 1) фермерство в країнах Заходу пройшло тривалий час становлення і розвитку природним шляхом, через ринкові умови і конкуренцію зокрема, які здійснювали жорсткий відбір ефективніших ферм і економічне банкрутство відстаючих; 2) певною мірою фермерські господарства використовували ефект масштабу виробництва спочатку переважно за рахунок створення кооперативів (постачально-збутових) і тих, що переробляють сировину. Пізніше набули розвитку такі процеси як об'єднання ферм, їх корпоратизація та інтеграція з підприємствами третьої сфери АПК; 3) поглиблювалася спеціалізація ферм з урахуванням розмірів землекористування, інвестиційних можливостей тощо; 4) суттєва підтримка державою малих ферм; 5) для чималої кількості власників ферм вона не є основним місцем зайнятості і джерелом доходу. Більше того, нерідко фермери відають свою землю в оренду і є такими лише формально.

Сьогодні розвиток вітчизняного фермерства гальмується низкою притаманних йому проблем. Але якщо йдеться про підґрунтя їх розв'язання, то виходимо на головну — низька дохідність фермерських господарств, недостатній рівень норми прибутку та рентабельності. Принаймні абсолютна більшість фермерських господарств не має змоги здійснювати розширене відтворення взагалі і на інтенсивно-інноваційних засадах зокрема. А останнє є життєво необхідним, оскільки Україна вступила до СОТ, а з 1 січня 2016 р. до зони вільної торгівлі, здійснюється глобалізація аграрних

ринків, функціонування в економічно високо-розвинених країнах постіндустріальної моделі аграрної економіки. Усі ці чинники, безперечно, посилять конкуренцію на внутрішньому та зовнішньому аграрних ринках. За таких умов конкурентоспроможними будуть, насамперед, інноваційні агропідприємства, які використовують новітні види техніки і технології, сучасний менеджмент.

Основними напрямками розвитку фермерських господарств і підвищення ефективності їхнього функціонування є розв'язання проблеми "людського чинника", технічного забезпечення, досягнення оптимальних розмірів, кооперування, горизонтальна і вертикальна інтеграція. Особливо актуальним вбачається розв'язання спільної проблеми для усіх агробізнесових господарств сімейного типу — спеціалізація на тих видах виробництва, які "обминає" великий бізнес та їхня кооперація. Але, напевне, вирішальним чинником, який сприяє розвитку фермерських господарств, є державна їх підтримка.

Для дрібних й малих фермерських господарств головне завдання — знайти свою "нішу" в сільському господарстві, в якій чинник приватної власності дотепер вагомий, а розміри не мають вирішального значення.

Стосовно перспектив виникнення нових фермерських господарств, то раніше тут великі надії покладалися на певну групу сільських домогосподарств. Науковці частіше всього до них відносять ті сільські домогосподарства, які використовували для виробничих цілей земельні ділянки площею більше 5 га. На кінець 2015 р. частка таких господарств у складі загальної кількості сільських домогосподарств становила 3,7%, а загальній площі їхньої землі — 42,8% [15, с. 171].

Розвиток агробізнесових сільських домогосподарств потребує розробки спеціальних програм на державному, регіональному і районному рівнях, які б врахували необхідність їхньої спеціалізації, кооперації й інтеграції. Важливою складовою цих програм є передбачення будівництва оптових аграрних ринків у кожній області, а в кожному районі створення агроторгових домів. На рівні сільських населених пунктів важливо сформувати заготівельно-обслуговуючі і збутові кооперативи, кредитні спілки тощо.

Література:

1. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства /

В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. — 2013. — № 1. — С. 3—15.

2. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник / В.Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2015. — 783 с.

3. Горьовий В. Розвиток і сучасний стан функціонування фермерських господарств регіону / В. Горьовий // Економіка України. — 2007. — № 12. — С. 61—68.

4. Дієсперов В.С. Використання земельних ресурсів сільських територій / В.С. Дієсперов // Економіка АПК. — 2014. — № 11. — С. 48—56.

5. Калінчик М.В. Економіко-екологічна стратегія розвитку аграрного сектору: постановка проблеми / М.В. Калінчик, І.М. Алексеєнко // Агросвіт. — 2016. — № 3. — С. 3—7.

6. Кошкалда І.В. Обґрунтування розміру землекористування сільськогосподарських підприємств / І.В. Кошкалда // Агросвіт. — 2012. — № 10. — С. 19—25.

7. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье г. Булгакова): полн. собр. соч. / В.И. Ленин. — Т. 4. — С. 95—152.

8. Мельник Л.Ю. Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. — 2002. — № 2. — С. 11—17.

9. Месель-Веселяк В.Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2008. — № 3. — С. 13—20.

10. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 17—26.

11. Месель-Веселяк В.Я. Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення) / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2012. — № 1. — С. 13—23.

12. Прокопенко К.О. Малі аграрні підприємства в аграрному секторі України / К.О. Прокопенко // Економіка АПК. — 2012. — № 4. — С. 99—104.

13. Розвиток форм господарювання на селі / В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.Й. Малік, М.М. Федоров та ін.; за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. — К.: Урожай, 1993. — 376 с.

14. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.

15. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2015 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2016. — 379 с.

References:

1. Andrijchuk, V.G. (2013), "Agroindustrial formations of a new type in the context of strategy of domestic agriculture", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 3—15.

2. Andrijchuk, V. G. (2015), *Ekonomika pidpriemstv ahropromyslovoho kompleksu: pidruchnyk* [Economy of agricultural enterprises: textbook], KNEU, Kyiv, Ukraine.

3. Horovij, V. (2007), "Development and modern state of functioning of the farms in the region", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 12, pp. 61—68.

4. Diyesperov, V. (2014), "Use of land resources of rural territories", *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 48—56.

5. Kalinchyk, M. V. and Alekseenko, I. M. (2016), "Economic and environmental strategy of the agricultural sector development: problem statement", *Agrosvit*, vol. 3, pp. 3—7.

6. Koshkald, I. V. (2012), "Justification of the land use of agricultural enterprises", *Agrosvit*, vol. 10, pp. 19—25.

7. Lenin, V. I. *Kapitalizm v sel'skom khozajstve* (O knyhe Kautskoho y o stat'e h. Bulhakova) [Capitalism in agriculture (Kautsky's book and Bulgakov's article g)].

8. Melnik, L. Yu. and Makarenko, P. M. (2002), "The concentration of production in agriculture: trends and prospects", *Ekonomika APK*, vol. 2, pp. 11—17.

9. Mesel-Veselyak, V. Ya. (2008), "The optimal size of agricultural units of industrial type in Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 13—20.

10. Mesel-Veselyak, V. Ya. (2005), "Improving the efficiency of agricultural production", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 17—26.

11. Mesel-Veselyak, V. Ya. (2012), "Forms of economic relations in agriculture of Ukraine (results, problems, solving)", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 13—23.

12. Prokopenko, K.O. (2012), "Small farms in the agricultural sector of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 4, pp. 99—104.

13. Mesel-Veselyak, V. Ya. and Sabluk, P.T. (1993), *Rozvytok form hospodariuvannia na seli* [Forms of economic development in rural areas], Harvest, Kyiv, Ukraine.

14. Sabluk, P.T. (2011), "The implementation of mechanism of the reforms in the agrarian sphere", *Ekonomika APK*, vol. 10, pp. 3—6.

15. State Statistics Service of Ukraine (2016), "Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2015. Statystychnyj zbirnyk" [Agriculture of Ukraine in 2015. Statistical yearbook], Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2017 р.